

Іван Ярмошик
доктор історичних наук, професор
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ІСТОРІЯ МІСТА БЕРДИЧЕВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ
ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ХІХ СТ

Помітною тенденцією польської історіографії є наявність ґрунтовних історико-краєзнавчих праць про минуле конкретних населених пунктів польської держави, у тому числі й українських територій, котрі входили до складу Речі Посполитої. Така традиція започаткувалася іще в ХVІ ст. Першою у цій царині була книга Яна Красінського «Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza» [1]. Вперше була видрукувана у 1574 р в Італії латинською мовою. У перекладі на польську вийшла у Варшаві у 1852 р. У ній описано тогочасну Річ Посполиту (політичний лад, становий устрій, звичаї тощо) та складові частини її території із екскурсом у минулі їх часи. Відповідно до цього Я. Красінський розділив книгу на кілька частин. У першій із них йдеться про власне польські землі, у другій описано Литву. Четвертий та п'ятий її розділи присвячені опису Русі, у п'ятому автор зосередився на висвітленні проблеми входження руських земель під владу польських королів. З-поміж інших згадує кілька українських міст. Найвідомішим містом Русі він назвав Львів, коротко описав Кам'янець, Перемишль, Люблін. Про Київ відгукнувся як про славу столицю колишньої Русі, який зберігає своє значення як центр воєводства. Волинь автор назвав найбільш залюдненою частиною руських земель, найбільшим тутешнім містом вважав Луцьк. Про інші згадав, що вони є менш відомими. Бердичева з-поміж них не згадує, очевидно через те що його іще не існувало [1, s. 112]. інших руських земель у другій половині ХVІ ст.

Майже одночасно із книгою Я. Красінського була написана праця Станіслава Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova*), видрукувана латинською мовою [2]. У ній автор поєднав описи не лише польських земель, але й сусідніх держав – Лівонії, Прусії, Литви, Русі. Населені пункти українських територій сконцентровані в алфавітному порядку у розділі «*Polo, Lithva, Rus, Prus*». Основу розповіді про українські населені пункти склали матеріали люстрації земель 1576 р. Серед них згадані Житомир, Кременець, Олика, Степань, де ще більша за обсягом стаття присвячена Острогу як садибі князів Острозьких (*ducum Ostrogothorum*).

Низка важливих історико-краєзнавчих досліджень про минуле населених пунктів з'явилося у польській історіографії XIX ст. Першою була монографія Томаша Свенцького [3] та велика у трьох томах й чотирьох книгах праця Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського, де українські матеріали вміщені у другій частині другого тому [4]. Видання їх праці «*Starozytna Polska...*» стало поштовхом до наступних праць у цьому напрямку.

Кілька помітних досліджень з історії міст і сіл Правобережної України у другій половині XIX ст. підготував Тадеуш Стецький [5]. У науковому доробку, відомого дослідника минулого Волині та Правобережної України Яна Гіжицького теж є подібна праця, присвячена історії Старокостянтинова [6]. Згадані монографії містять короткі історико-статистичні, географічні довідки про населені пункти усієї Речі Посполитої в межах до 1772 року (окрім праць Т.Стецького та Я.Гіжицького).

Найбільш ґрунтовним виданням, яке становило науковий підсумок у вивченні історії міст і сіл Речі Посполитої у XIX ст. став багатотомний енциклопедичний «*Słownik geograficzny Królestwa*

Polskiego i innych krajów słowiańskich», який виходив упродовж 1880 – 1902 рр. у Варшаві. Ініціаторами видання стали Філіп Сулімерський та Владислав Валєвський. Поява томів цього «Słownika...» відразу ж викликала зацікавлення як польських так і українських науковців. Про нього з'явилося ряд відгуків та рецензій у тогочасних наукових часописах [7]. В. Ольшевич опублікував спеціальну розвідку про підготовку цього видання та дослідив життєвий і творчий шлях авторів, які брали участь у написанні матеріалів до «Słownika...» [8].

Вітчизняним краєзнавцям «Słownik...» теж є добре знаним виданням, однак публікацій про нього небагато. Згадати можна лише невеликі замітки М. Манька про «Słownik...» та про одного із авторів волинських матеріалів Юзефа Кшивіцького [9]. На сьогодні це видання з точки зору його внеску у вивчення та популяризацію історії населених пунктів українських земель залишається не достатньо вивченим. Автор цієї статті звертався до цього питання у кількох своїх публікаціях про населенні пункти Житомирщини, зокрема про Овруч та Житомир [10].

Завданням даної публікації стане представити бачення авторів цього польського енциклопедичного видання на історичне минуле Бердичева. Актуальність цього видається важливою у наш час та обумовлена тенденціями розвитку краєзнавчого руху на Житомирщині, зацікавленістю широких кіл громадськості історією малої вітчизни, конкретних населених пунктів.

Джерельною базою для цієї статті є безпосередньо публікації «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego», редакція якого сама дбала про те, щоб повідомляти читачам про хід підготовки матеріалів, творчі пошуки і редакційного і авторського колективу.

Ініціатором видання та головним редактором словника був Філіп Сулімерський (1843 – 1885), редактор часопису «Wędrowiec».

Про свої плани розпочати таке видання він оповістив на сторінках цього часопису на початку 1878 року. Звернення Ф. Сулімерського знайшло підтримку та чимало схвальних відгуків із різних куточків колишньої Речі Посполитої. Таку ініціативу між іншим підтримав і відомий культурно-просвітницький діяч Волині Юзеф-Ігнацій Крашевський, про що він повідомив Ф.Сулімерського у своєму листі [8, s. 65], та уродженець Волині історик Мар'ян Дубецький, у науковому доробку якого є ряд праць з історії Волині та Київщини.

Така підтримка відомих діячів спонукала Ф.Сулімерського розширити початковий задум, і зробити видання з детальним географічно-статистичним описом та історичними відомостями про кожну місцевість. Замість раніше запланованих двох томів Ф.Сулімерський запроектував п'яти томне видання (а в кінцевому результаті вийшло 15 томів). Він звернувся до співвітчизників із відозвою матеріально підтримати таку потрібну працю. Відозва знайшла схвальний відгук і землянин Владислав Валєвський погодився матеріально підтримати видрук «Słownika...». Невдовзі визначилися і з назвою майбутнього видання, яка кілька разів змінювалася із різних причин, дехто з дослідників вважає, що з огляду на царську цензуру. Томи «Słownika...» містять опис місцевостей, які охоплюють усі складові частини першої Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. На нашу думку, тут позиція цензури менше важила, запропонована назва точніше відображала суть видання.

Словник був задуманий як своєрідна краєзнавча енциклопедія, а це вимагало залучення здібних до такої роботи працівників. Сам Ф.Сулімерський закінчив фізико-математичний відділ Головної школи у Варшаві, яка у своїй структурі не мала кафедри географії. Хоч він і був редактором географічного часопису, але особисто географічними дослідженнями не займався. Він виступав перш за все

ініціатором та організатором видання, хотів пробудити у читачів інтерес до своєї країни її минулого. Ф.Сулімерський отримав багато листів від науковців із різних регіонів колишньої Речі Посполитої, які обіцяли співробітництво й сприяння у доставці необхідних джерельних матеріалів та наукових статей.

Програма видання охоплювала такі проблеми: 1) місцевості Королівства Польського; 2) найважливіші місцевості в Прибалтійських, Західних і Південних губерніях Російської імперії; 3) Губернські міста, поштові, телеграфні, залізничні станції в інших губерніях Європейської частини Росії; 4) найважливіші місцевості Західної і Східної Прусії, Великого князівства Познанського, Шльонська Пруського, зокрема тамтешні слов'янські топоніми; 5) Найважливіші місцевості Галичини, Шльонська Австрійського, Моравії, слов'янських комітатів Угорщини, Буковини, навіть тих, які піддалися германізації, мадяризації і романізації; 6) Гідрографія та орографія названих країв; 7) Усі місцевості мали бути описані з точки зору географічної, статистичної, суспільної (школи, релігія, промисли, комунікації, торгівля), історичної (виникнення населеного пункту, найважливіші події, пов'язані із ним) [11, s. 1 – 2].

Очевидно, що така фундаментальна праця могла з'явитися лише завдяки добре зорганізованій праці щироким кіл польської інтелігенції, яка цікавилася минулим своєї країни. Публікація словника стала можливою значною мірою завдяки пожертвуванням мецената польської науки Владислава Валєвського, який виділив на видання книг майже 13 тисяч рублів [8]. Підтримали видання і передплатники. Після смерті В.Валєвського у 1890 р томи «Słownika...» виходили за фінансової підтримки Каси імені Юзефа Мяновського, що за визнанням редакції, зробило можливим завершити видання [12, s. 5].

До підготовки статей було залучено чимало авторів, переважно професійних науковців, всього у роботі над «Słownikom...» були зайняті майже 150 осіб. Більшість із них працювали безоплатно, не вимагаючи гонорару, деякі за скромну винагороду. Перші випуски «Słownika...» у виді п'ятиаркушевих зошитів почали надходити передплатникам із січня 1880 року. Досвід перших томів дав змогу виробити більш ґрунтовні засади дальшого видання «Słownika...», збільшити його обсяги. Так, якщо I і II томи містили в собі сім літер алфавіту (до літери «Н»). То в наступних випусках одна літера іноді займала весь том, а інколи й два (літери K, P, S, W).

Авторами використано значне коло історичних, статистичних джерел, урядову інформацію, мемуарні твори, а також дані надіслані любителями місцевої історії. Під час роботи над статтями про українські топоніми польські автори використовували результати краєзнавчих пошуків волинських краєзнавців: Василя Переговського, Луки Рафальського, Аполонія Сендульського, Миколи Теодоровича та інших, статті яких опубліковані на сторінках періодичних видань як то «Волынские губернские ведомости», «Волынские Епархиальные ведомости», «Волинь» та інші. Використовувалися публікації збірників «Архив Юго-Западной России»

Це дозволило редакційній колегії, авторському колективу подати широку панораму минулого та сучасного (станом на другу половину XIX ст.) населених пунктів давньої Речі Посполитої. На сторінках томів є гасла про регіони, міста, села, осади, ріки, озера, гірські масиви. Головними географічними межами видання було Королівство Польське, разом із тим воно охоплювало й території губерній, які відійшли до Росії, Прусії, Австрії, частково Угорщини, Буковини.

Над написанням статей про населені пункти українських земель працювали відомі польські науковці. Серед них варто назвати історика Олександра Яблоновського, автора статей «Україна», «Задніпров'я», «Запорожжя» та ряду інших. Найбільшу кількість статей про населені пункти Волині, Литви та інших регіонів, які увійшли до російського забору, написав вихованець Варшавської Головної школи Юзеф Кшивіцький. До співробітництва у «Słowniku...» він був залучений Б.Хлебовським після смерті Ф.Сулімерського. Окрім редакційної роботи, Ю.Кшивіцький був автором статей про основні населені пункти регіону та статті «Волинь». За твердженням В.Ольшевича він не був професійним істориком, але відзначався науковим сумлінням і ретельно користувався історичними джерелами [8, s. 57 -58]. Над статтями про населені пункти Волині працювали й обивателі Волинської губернії Людвік Дзедзіцький, Болеслав Камінський, М.Мацішевський, ксьондз Мечислав Осташевський, Клемент Пшеджиминський, Людвік Рокоссовський із села Юрківщина Новоград-Волинського повіту, Леон Романовський із Славути, Зигмунт Ружицький із Острога. Редакція назвала їх в числі найбільш активних авторів, які до кінця підтримували видання [12].

Із активних авторів статей про населенні пункти українських земель слід назвати й Едварда Руліковського (1825 – 1900 рр), уродженця Київської губернії, освіти здобував за кордоном у Колеж де Франс та у Сорбонні, історика, археолога, етнографа, члена Київської археографічної комісії, члена Антропологічної комісії Краківської Академії Знань (Akademii Umiejętności). Він був автором кількох важливих історико-краєзнавчих нарисів про населені пункти Київщини. Вивченням історичного минулого Київщини він зайнявся уже в 40-х роках ХІХ ст., обстежував приватні архівосховища, родинні документи, приватні колекції (зокрема відомого бібліофіла

із Ходоркова Костянтина Свідзінського). У 50-х роках почав друкувати невеликі історичні нариси в тогочасних польських періодичних виданнях – «Atheneum», «Dzienniku Warszawskim», «Kronice wiadomości krajowych i zagranicznych». До речі в останніх він помістив кілька публікацій про постать українського гетьмана Івана Мазепу. У 60-х роках надсилав свої дописи до Енциклопедії Самуеля Оргельбранта. Усі його праці стосувалися історії населених пунктів України. Найбільш відомі з них «Opis powiatu Wasilkowskiego» [13], «Opis powiatu Kijowskiego» який був виданий М. Дубецьким у 1913 р уже після смерті автора [14] та інших.

Від 1880 року Е. Руліковський постійно співробітничав із редколегією «Słownika...». Сам подав до видання низку статей про населені пункти України і Білорусі, його перу належить і стаття про річку Тетерів, він ділився із іншими авторами історичними відомостями (наприклад, надсилав Ю.Кшивіцькому матеріали для статті про місто Житомир). М. Дубецький замітив, що співпраця із «Słownikiem...» поглинала багато часу дослідника і була щасливим випадком для історії України [15]. Друком вийшла невелика кількість творів Е. Руліковського, більшість залишилася в рукописах і були передані родиною у бібліотеку Оссолінеум у Львові. Нині зберігаються у відділі рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені В. Стефаника і чекають своїх дослідників.

Стаття про Бердичів [16] опублікована без підпису автора, але в її тексті зазначено, що подана вона за матеріалами Е. Руліковського [16, s. 138]. Очевидно в основу статті були покладені джерельні матеріали надіслані ним до редакції і нею опрацьовані. Можливо цим пояснюється певна схематичність і поверховість відомостей поданих про Бердичів. Значною мірою вони майже дослівно повторюють текст гасла про Бердичів у вищезгаданій праці М. Балінського й Т. Ліпінського. Ми не знайдемо тут глибоких

узагальнень, принципових висновків, намагання пов'язати історію Бердичева з історією інших українських територій. Побіжно відмітимо, що Е. Руліковський був і автором гасла про річку Гнилопять [17]

Автор цієї статті не вважає за необхідне коментувати нарис про місто Бердичеву. На наш погляд кориснішим буде знайомство із первісним текстом, який пропонується як додаток до цієї статті у нашому перекладі із польської. Зауважу лише, що він не складає враження завершеного цілісного історичного викладу про минуле Бердичева, але містить чимало важливих фактичних відомостей, взятих іноді уже із втрачених на сьогодні джерел, які у поєднанні із іншим документальним матеріалом послужать далішим дослідженням історії давнього міста.

Хочеться акцентувати увагу на організаційних моментах підготовки цього видання. У другій половині XIX ст. на землях Правобережної України з'явилося чимало польських шляхтичів, які досліджували минуле цих земель. Вони були розпорошені по різних місцевостях, проводили свої роботи не систематично, часто не знали один про одного і об'єднати їх було не можливо. Таку об'єднавчу функцію багато в чому виконали організаційні зусилля по підготовці матеріалів до «Słownika...». Уже від моменту його появи він став яскравим зразком енциклопедичної праці, у якій поєдналися зусилля редакторів, авторів та видавців. За своїм обсягом основні чотирнадцять томів «Słownika...» дорівнювали 28 томам Великої Енциклопедії Оргельбранта, яка раніше вважалася найбільшим польським енциклопедичним виданням. А пізніше вийшов іще додатковий XV том у двох частинах, до якого увійшли відомості про раніше упущені редколегією населені пункти. Та й редакція наголошувала, що до появи «Słownika...» такі всесторонні відомості

не поєднувала жодна праця, навіть трьохтомник М.Балінського та Т.Ліпінського.

Читачі отримали видання, яким могли користуватися історики, географи, журналісти, економісти, кожен хто більше дізнатися про міста і села, географічні об'єкти колишньої Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. І на сьогодні видання залишається важливим джерелом для дослідницьких праць про минуле для багатьох наук, таких як історична географія, генеалогія, етнологія, культурологія, історичне краєзнавство та інші галузі гуманітарних знань.

Статті опубліковані на сторінках «Słownika...» є своєрідним підсумком дослідження польською історіографією минулого населених пунктів Речі Посполитої. Разом із тим це є новий вагомий внесок у вивчення та популяризацію минулого й українських теренів. Статті «Słownika...» разом із іншими науковими дослідженнями польських авторів (Т.Свенцького, М.Балінського, Т.Ліпінського, О.Пшездзецького, Ю.-І.Крашевського, Я.Гіжицького, Т.Стецького) формували уявлення про Україну та її регіони як серед поляків так і українців.

Джерела та література

1. Krasinśki J. Polska, czyli opisanie topograficzno – polityczne Polski w wieku XVI oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza / Jan Krasinśki. – Warszawa: w drukarni Stanisława Strąbskiego, 1852. – 250, [4] s.
2. Sarnicki S. Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdeum veteri et nova. - Krakow, 1585. – 72 p.
3. Świącki T. Opis starożytnej Polski / Tomasz Świącki. – Kraków, 1816. – T. 1,2.; wyd. 2. Kraków, 1828.
4. Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / Michał Baliński,

Tymoteusz Lipiński. – T.2. – Cz.2. –Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.

5. Stecki T. Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki. – T.1. – Lwów, 1864. – XII, 387 s.; T.2. – Lwów, 1871. – VI, 473 s.; Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – IV, 347 s.; Stecki T.J. Książęce gniazdo (Klewań). – Kraków, 1885. – 154 s.
6. Wołyniak (Gizycki J.M.) Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu / Jan Marek Gizycki. – Stary-Konstantynów: nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910. – 767 s.
7. Calier E. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego /E.Calier // Ateneum. – Warszawa. – 1880. – Zeszyt 3. – S. 579 – 589.; A.W. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego // Biblioteka Warszawska. – 1880. – Listopad. – S. 313.; Sabowski W. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego /W.Sabowski // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1881. – R. 9. – Nr. 1. – S. 91 – 96.; Callier E. Uwagi krytyczne nad Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego. – Poznań, 1882.
8. Olszewicz W. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» i jego twórcy /Władisław Olszewicz // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. – Serya C. – Zeszyt 10. – Warszawa, 1965. – S. 43 – 102.
9. Манько М. Волинські матеріали «Словника Географічного Крулевства Польского і інших країв словянських та їх автори /Микола Манько. // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 225 – 226.; Манько М. Юзеф Кшивіцький – автор волинських матеріалів визначної пам'ятки польської краєзнавчої літератури «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów

słowiańskich» /Микола Манько. // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог: вид. Національного університету «Острозька Академія», 2006. // <http://www.myslenedrevo.com.ua./studies.iziaslav/14 manko.html>.

10. Ярмошик І. Історія населених пунктів Волині на сторінках «Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego» (друга половина XIX ст.) / І. Ярмошик // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - № 3 (71). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 12 – 16.; Ярмошик І. Історичне минуле міста Овруча в дослідженнях польських науковців XIX ст/ І. Ярмошик. // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Житомир:вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. - Вип. 8. - С. 142 – 147.
- 11.Przedmowa // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. I. – Warszawa: nakład F.Sulimierskiego i W.Walewskiego, 1880. – S. 1- 2.
- 12.Od redakcyi // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. XIV. – Warszawa: druk “Wieku”, 1895. – S. 5.
- 13.Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym / E. Rulikowski. – Warszawa, 1853. – 243, 2 s.
14. Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego / E. Rulikowski. – Kijow – Warszawa, 1913. – 213 s.
15. Dubiecki M. Przedmowa wydawcy // Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego / E. Rulikowski. – Kijow – Warszawa, 1913. – S. I – VII.
16. Berdyczow // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – T.1. – Warszawa, 1880. – S. 134 – 138.
17. Hnyłopiat // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – T.3. – Warszawa, 1882. – S. 84.

Бердичів

(переклад здійснено за: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowjańskich – T.1. – Warszawa, 1880. - S. 134 – 138)

Бердичів, над р. Гнилоп'яттю, від 1846 р. повітове місто Київської губернії, здавна розташоване на границі полів і лісів, під 49°54' географічної широти і 46°15' географічної довготи. Якщо ми перенесемося на чотири з половиною віки назад, то побачимо, що вся околиця, де зараз розкинувся Бердичів, після монгольського розорення була пустою і лісистою. Приблизно в 1430 р., чи дещо пізніше, великий князь Свидригайло усю цю безлюдну пустку над річками П'ятом і Гуйвою надав за заслуги Каленикові, наміснику Путивельському і Звенигородському, протопласту дому Тишкевичів, який був у нього «за голову до ради і правицею до війни» (Архив Юго-Западной России. – ч. 6. – Т. 1. –С. 229; Pożarski A. Annibal ad port. Vladimirus).

Але Бердичева на тих безкрайніх і диких просторах іще не було і лише згодом, згідно усних народних переказів, на місці, де зараз лежить Бердичів, постав хутір, який в дикій стороні, посеред зарослів і води, збудував для себе підданий тих маєтків на

прізвисько Бердич, від якого це поселення, яке пізніше стало залюдненим, було назване Бердичевом. Дідичами того осаду були вже внуки, вище згаданого, Каленика Тишкевича, які назвалися так від його сина а свого батька Тимотеуша, або Тишка. Той осад, розміщений в гарній і забезпеченій місцевості, швидко став заповнюватися людністю, але в 1483 р. внаслідок нападу татар Менглі Гірея, коли по всьому краю кров цілими потоками лилася, спалені села були спустошені і залишилися без мешканців, тоді і Бердичів спіткала така ж доля. Бердичів, як і інші маєтності Тишкевича, перетворився в дику безлюдну пустиню.

Найдавніша писемна згадка, яка стосується Бердичева, є опис Житомирського замку 1545 р., де зазначено що піддані з опустілих маєтностей Тишкевича (зі Слободищ, Чортолїс (нині Пулини), Бернавки (нині Білополе) і з Бердичева після нападу Менглі Гірея довгий час перебували в городнях на замку в Житомирі. Ці ж піддані з Бердичева (вказує той же опис) повинні були ходити до Житомирського замку «на сторожу і кликаннє в ночі». Друга згадка відноситься до тих же часів і знаходиться в акті розмежування Великого Князівства Литовського від Корони Польської в 1546 р., у якому повідомляється що ґрунти Бердичева п.п. Калениковичів, а тепер п. Василя Тишкевича розкинулися аж до Хмільника (*Limites. — S. 193*)

Близько 1561 р. помер Василь Тишкевич, воєвода підляський, староста мінський і свої маєтності (вотчинні і дідичні), Бердичів, Слободище і Чортолїси передав своїм синам Юрію (*Jerzemu*) і Каленику та внукові Костянтинові (його тестамент). В інвентарі Тишкевичівських маєтностей за 1593 рік читаємо: «Місто новоосадження Бердичів, розташоване над річкою П'ятем, яке ЙМ (Федір Тишкевич) недавно осадив власним коштом і накладом, у якому 140 осілих димів, які жодних повинностей не несуть, згідно

вольностей наданих листом його милості, у тому листі ті вольності ширше описані.

У містечку розпочали будувати замок на городищі, і в тому замку такі споруди: спереду над валом збудована вежа, у тій вежі світлиця, в стіні чотири світелки (бійниці), шість городень, на горі збудована велика зала, пекарня, сіни, світелки, навпроти світелки двоє сіней і комора, навпроти вежі розпочато будувати і недобудовано сіни, і наостаток городище обнесено острогом; навколо замочку пригорок теж острогом обмуровано. Під замком над річкою П'ятою насипано греблю, став залитий і млин збудований, у тому млині чотири жорна, два мучних, третя стенина, а четверта фолюш. Той млин того ж 1599 року (sic) Йогомилість віддав за сто кіп грошів на рік в аренду єврею, з митом погребельним – від воза по грошу. А іншого пожитку і доходу з міста не має, шинки містечка від усього (sic) звільнені також, лист надання вольностей на 12 років від його милості даний мені показували, копію з якого до його милості через мене дали. Фільварку до того замку і містечка Бердичева на його милості не має» (АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – І. 227).

Згаданий тут дідич Бердичева, то був Федір Фридерик Тишкевич, воєвода Новогрудський, син Теодора і внук Василя, вище згаданого, Тишкевичів. Від Фридерика Тишкевича Бердичів перейшов згодом до його сина Януша, який спочатку був житомирським старостою, потім Київським воєводою. Той Януш Тишкевич, коли перебував у татарській неволі, то йому приснилося, що він стояв у каплиці, де покоїлося тіло його матері і над вівтарем побачив стоячу свою матір, яка промовила до нього: «Сину Януше, тут повинен збудувати фортецю нездоланну у всі віки». То ж скорим часом був чудесним чином визволений з неволі, у якій перебував 1626-1627 рр. 19 липня 1630 р. в Люблінському трибуналі зробив

запис, у силу якого віддав місце в Бердичеві, де постав замок на схилі гори з боку ріки, стрімким і неприступним з усіма його приналежностями на костьол і кляштор оо. босих кармелітів і з селом Скригайлівка із 1500 зп. двома платежами маючих виплатити. В результаті цього 3 березня 1634 р. київський біскуп Анджей Шолдрський заложив перший камінь у фундамент дольного костьолу під назвою Непорочного зачаття Н. П. Марії, св.. Михайла Арх., Іоана Хрестителя і Євангеліста, по закінченні якого фундатор переніс туди ікону Найсвятішої Богоматері Марії, яка тримає на лівій руці Ісуса, намальовану на полотні і прибиту на кипарисову дошку, яка здавна зберігалася в його домі.

Відтоді це місце стає досить відомим, ікона славиться чудами, а кляштор оточений валом і підйомним мостом, озброєний гарматами, осаджений гарнізоном стає фортецею на пограниччі цивілізації, від татар і козаків.

Згодом настали часи козацьких воєн і Бердичів, який опинився на шляху ворогів, зазнав незгод війни і її наслідків. У 1648-49 і 53 роках місто разом із костьолом і кляштором оо. кармелітів пізнало нищівну руку татар і козаків. Але зрештою після тих бід, що випали цьому краю, коли після гадяцького трактату, ледве відновився мир і спокій і коли у 1663 р. шляхта повернулася до спустошених своїх маєтків, повернулися, не зважаючи на нові переслідування, і кармеліти до свого опустілого кляштору і міста. Тим часом нащадки Януша Тишкевича, засновника їх кляштору, (Януш відійшов з цього світу у 1649 р.), оскаржуючи зроблений ним запис, хотіли позбутися кармелітів. Раді були зробити це з допомогою козаків і підмовляли до нападу, перебуваючих у Бердичеві козаків, спочатку гетьмана їх, потім його полковника Орду. Однак обидва не схилилися до такого і не захотіли гнїтити монахів і святе місце. Тоді самі Тишкевичі вдалися до беззаконня: у

1684 р. 19 березня комісар Бердичівський Свідерський і комендант Міхал Грабовський, офіцери і жовніри познанського старости напали на кляштор і пограбували костьол. Двома роками пізніше інший комісар Пухачевський із драгунами Тишкевичів вдерлися до кляштора, вигнали монахів. Кармеліти змушені були виселитися з Бердичева і за кривди свої розпочали судовий процес, який затягнувся надовго. Але близько того часу (у 1687 р.) Тереза Тишкевичева, литовська обивателька, виділила Бердичів з маєтків Тишкевичів, вийшовши заміж за Криштофа Завішу, воєводу Мінського, який часто приїжджав сюди із Литви. Бердичівські маєтки стали сумними пустощами і Завіша, об'їжджаючи ту пусту Арабію, як він сам висловлювався, полював тут на лосів і медведів. За його урядування постав у Бердичеві двір, який називали замком, бо був обнесений валом.

У 1703 р. почалися на Україні неспокої з приводу бунту Палія і козаки несподівано напали на полковника Рушица і Якуба Потоцького, які стояли табором під Бердичевом, в Дубині під Ришковцями розгромили їх вщент. У 1704 р. гетьман Мазепа схопив Палія, ув'язнив його в Бердичівському підземному костьолі, один з відділів якого відтоді називають тюрмою Палія.

Тимчасом після довгого правосуддя кармеліти у 1717 р. нарешті отримали декрет трибуналу, який наказував винним заплатити певну суму на реставрацію кляштору і підтверджував записи воєводи Януша Тишкевича. Як пише у своїх спогадах за 1717 р. Криштоф Завіша: «Справедливо наладили з їх милостями ксьондзами кармелітами, з прибуттям їх милості ксьондза провінціала, шановного, достойного і дуже великої приємності капелана з дому Бжостовських, який цілий тиждень проживав у Бердичеві. Створювали йому всілякі вигоди і услуги поки тут проживав і коли від'їжджав згідно його достоїнства. Відтоді

ксьондзи кармеліти заспокоїлися, проживали в малому дерев'яному кляштору розпочали спішно працювати над відновленням підземного костьолу, що тривало аж до 1737 р. У 1721 році помер Криштоф Завіша, воєвода Мінський і маєток Бердичів перейшов у володіння його дочки Барбари Францішки, яка у 1710 р. вийшла заміж за Миколая Фаустина князя Радзивілла, мечника Великого Князівства Литовського.

Того ж року (1721) кармеліти привезли зі Львова чудотворну ікону найсвятішої Богородиці Марії, де вона перебувала 73 роки, і помістили в дольному костьолі. Але коли 1731 р. Україна знову зароїлася гайдамацтвом, ікону повторно відвезли до Львова, звідки її повернули лише у 1737 р., коли кармеліти почали будувати верхній костьол.

Фортеця, яка постала навколо кляштора і костьола теж стала метою гайдамацьких нападів, щоб нею заволодіти і в 1749 р. Удалрик князь Радзивіл для захисту міста і околиць від їх грабунків здійснив проти них напад. Схоплених гайдамаків віддавали до робіт у фортеці і будівництва костьолу. 9 жовтня 1751 р. ксьондз Каетан Солтик біскуп коадьютор Київський приїхав із Житомира до Бердичева для відбуття візиту в кляшторі і люстрації фортеці. Відтоді фортеця мала стати складом майна і притулком навколишніх обивателів в часи тривоги і небезпеки, забезпечена гарнізоном і гарматами, була під командою преора. У 1754 р. сюди знову приїхав біскуп коадьютор Солтик для консекрації завершеного верхнього костьолу. Тоді постав чудовий прикрашений храм Богородиці Марії, уже цілком завершений, на фундаментах дольного костьолу, склепіннями з капулою і красивої структури фациатою, і двома вежами по боках, постали і монастирські мури, навколо фортечної стіни опоясані ровом, зі всіх сторін храм мав гарний вигляд. Пана Бенедикт XIV на прохання військових, які перебували на Україні,

переслав в оздобленій труні тіло св. Теодора і частину хоругви св. Юрія, жовнірів-мучеників, і що важливо, наказав у 1753 р. власним коштом виготовити 2 золоті, прикрашені смарагдами, корони, призначені для укоронування чудодійної ікони. Трьома роками пізніше, 16 липня 1756 р., ксьондз Кастан Солтик біскуп київський, здійснив обряд коронації. Місто Бердичів у той день було украшене зібранням найперших достойників краю і провінції. У той день по полудні говорив проповідь молоденький натовді ксьондз Ігнатій Красицький, Київський канонік. Трьома роками потому відбувся другий священний обряд. До того часу тіло засновника кляштора, Януша Тишкевича, воєводи Київського, було похованим у Любліні у ксьондзів кармелітів. 28 серпня 1759 р. відбулося публічне урочисте перенесення того тіла до костьолу босих кармелітів у Бердичеві. Казимир Хоєцький, комендант Бердичівської фортеці, під час того обряду виголосив похвальну промову. Від того часу Бердичів, раніше непомітне містечко, почало залюднюватися і збагачуватися, але не завдяки старанням і допомозі власників князів Радзивілів, а завдяки напливу набожного люду, який із набожества свого. збираючись великими громадами, урочисто приходив навіть із далеких сторін, для віддання поклону Богородиці в образі чудодійної ікони. Місто почало приваблювати, з метою отримання зиску, багатьох купців, як вітчизняних так і закордонних, з Австрії, Росії з різними товарами, які завжди мали добрий попит на свої товари, почали облаштовувати у Бердичеві лавки, будинки і крамниці. Спокійне правління Августа III і Понятовського і саме розташування міста посеред провінції, невелике мито на товари на кордоні, добре вплинуло на розвиток Бердичева, який розростався і ставав заможнішим. Ксьондзи кармеліти заснували в Бердичеві найперші муровані магазини, у яких купці, особливо з глибини Росії, знаходили безпечний захист своїх товарів від вогню і злодіїв. Євреї

уже на той час становили переважну частину міської людності. 1 березня 1732 р. Тереза-Роза з Тишкевичів Завішина видала привілей кравцям євреям, які були об'єднані у цехове братство, звільняючи їх із залежності від кагалу. У 1794 р. князь Матеуш Радзивілл, дідич міста, видав розпорядження наказуючи бердичівським старозаконникам вибрати, незалежно від рабина, єврейський суд із окресленням повноважень і чинності того ж суду. У 1795 р. тої же князь Радзивілл дозволив лише деяким старозаконним купцям мати в місті крамниці з сукном. Але особливо виросло торгове значення Бердичева після запровадження тут ярмарків, які установив у місті у 1765 р. король Станіслав Август. Було їх десять загальних, щорічних. За кордон йшли коні, воли, мед, віск, лій, шкури заячі, баранячі, воліві; натомість доставлялося від купців австрійських сукно, оксамитові тканини, полотно. Багато чого міг тут купити український мешканець. Навіть підприємливий Гроль із Варшави на кожен ярмарок надсилав свої книжки. Попит на ті книжки був великий, їх розхоплювали сільські обивателі, учнівська молодь, яка тягнулася до науки.

Школи і конвікти розміщувалися тоді у монастирських кармелітських стінах, де знаходиться й кляшторна книгозбірня, у якій зберігалося багато важливих друкованих книг і рукописів. З-поміж інших там були так звані «Спогади Янчара Поляка» («Pamiętniki Janczara Polaka») написані між 1490 і 1516 рр. і вперше видані у Варшаві 1828 р. Кармеліти мали власну друкарню, яка називалася «Друкарня фортеці Богородиці Марії», найдавніше відоме видання якої відноситься до 1760 р. При друкарні були ритовні, гравіювали зображення святих та прославлених на Русі людей. З-поміж них був і відомий здібний гравер Теодор Раковецький, батько відомого філолога і дослідника старожитностей Ігнація Бенедикта Раковецького.

Подальша хроніка м. Бердичева другої половини XVIII ст. є такою. У 1759 р. княгиня Барбара з Завішов Радзивіллова засновує тут фарний костьол, на місці давнього. Про те, що він колись тут був, довідуємося від Фрізіуса, який повідомляє, що на місці давнього фарного костьолу, за його часу, лише хрест стояв. У 1761 р. приїхав до Бердичева ксьондз Юзеф Анджей Залуський, біскуп Київський, відправив месу в костьолі кармелітів.

1768 р. став пам'ятним для Бердичева. Коли після розгрому конфедератів біля Житомира і в його околицях, одні з них подалися до Бару, а Казимір Пулавський увійшов до Бердичева, але не захотів оборонятися у менш пристосованому замку Радзивіллів, просив преора впустити його до фортеці і коли його впустили, замкнувся у ній і вирішив боротися до останнього. Облога тривала три тижні, протягом цього часу було зроблено аж три штурми фортеці, засипаючи кляштор і костьол градом куль. Але коли Ортинський, йдучи на допомогу, був розбитий під Вернигородком, Пулавський не маючи вже пороху і продовольства пішов на переговори, йому було дозволено вільно відійти з усім загоном. Генерал Кречетніков, виходячи з Бердичева до Хмільника, забрав у кармелітів 48 гармат, залізні залишив, деякі зіпсувавши, і вони до сьогоднішнього дня стоять вкопані по кутках кляшторних брам. Тяжкої долі місто зазнало у 1770 р., тут лютував мор. Багато ксьондзів кармелітів, які надавали допомогу зараженим, самі заразилися і померли. Власниця міста, княгиня Елеонора з Камінських Радзивіллова, дружина колишнього конюшого Литовського, була зненацька захоплена відвідинами 28 жовтня 1781 р. великого князя російського Павла з дружиною, які подорожували під прізвищем графів де Норд. Достойні гості, оглянувши наступного дня кляштор і фортецю, відправилися у дальшу подорож. Згодом король Станіслав Август двічі відвідав Бердичів: вперше 21 листопада 1781 р., повертаючись

із Кам'янця, і другий раз у 1787 р. 18 березня по дорозі до Канева. Оглянув фортецю і здивувався її поганому забезпеченню. Після 1768 р. вона вже не змогла оправитися. Кілька років по тому (в 1792 р.) з наказу князя Юзефа Понятовського, Охоцький забрав фортечний гарнізон і приєднав його до регулярного війська. Останній комендант тої фортеці Сервацький, передаючи гарнізон, згадує Охоцький, заливався сльозами. Купці (Єні, Гренер і Борух) послали до князя Понятовського депутацію і склали декларацію на виставлення 25 коней, і стільки ж мундирів і стільки ж лідерверків.

У 1793 р. Торговицька конфедерація переїхала із Тульчина до Бердичева для організації Київської воєводської комісії, маршалком якої, через нехватку осіб, став Каленський, житомирський гродський писар. Після 1798 р. торгівля почала занепадати. Але від 1812, 13 і 14 рр., коли після війни повсюди був голод і збіжжя в Одесі заходило до фантастичних цін і через це і збитки і вигоди почали зростати. Бердичівські купці, які проводили як гуртову так і роздрібну торгівлю, дуже розбагатіли. Подорожуючи гр. де ля Гарде, відомий перекладач «Софіївки» С. Трембецького, пише, що в часі його перебування у тому місті в 1828 р. місцеві купці п.п. Хаудоарт, французи з Ліону, накопичили багатства на 8 мільйонів. Пізніше стали відомими фірми *wytwornych* магазинів п.п. Шафнагля, а потім Люббего.

Бердичів, будучи основним осередком єврейської секти хасидів, був відомим серед старозаконників вченістю своїх рабинів. Зараз тут є красива новозбудована їх божниця. Євреї мають в Бердичеві десять своїх друкарень. Тут друкував свої книги їх вчений ребе Леві.

Князі Радзивілли збудували тут для себе красиву муровану резиденцію. Місцеві школи ж після 1831 р. були закриті. У тих школах у своїй молодості навчався граф Генрік Ржевуський автор «Сопліци».

Пізніше, у 1849 р., друкарня ксьондзів кармелітів була перенесена до Житомира, яка з часу свого заснування (1760 р.) згідно далеко неповного бібліографічного списку, який ми маємо, видала понад 650 видань (книг набожних, аскетичних, теологічних, історичних, шкільних, господарських, повістей, віршів, політичних брошур, промов, казань, календариків). Господарські календарі почали тут виходити від 1777 року, надалі по їх укладання зверталися до Кракова. У 1798 р. вийшла з тої друкарні книга під назвою: «Ufność Opatrznością Boską przeswiadczona, od rządu drukarni berdyczowskiej zawdzięczająca, wierszem że drukarnia uboga, od 1768 roku, w leciech dwunastu, wspomogła się na kupienie miedzianej blachy, «którą kościół karmelitów bosych w Berdyczowie pokryty».

У 1844 р. Бердичів увійшов до Київської губернії і став повітовим містом. Місто було свідком коронації ікони Богородиці у кармелітському костьолі у 1857 році. Та ікона була коронована, як про те йшлося вище, у 1756 р., але з причини крадіжки золотих корон, повторна коронація при зібранні великої кількості, в кілька тисяч, богобоязних відбулася 6 червня Житомирським біскупом кс. Каспром Боровським.

У 1864 р. сталося закриття кармелітського монастиря, у кляшторних приміщеннях розміщені судові органи.

Сучасний Бердичів лежить на похилій рівнині, яка злегка нахилена до річки, яка розділяє його на дві нерівні частини. Головні вулиці: Кармелітська, Житомирська, Білопільська, Махновська, Старий ринок, Кінна торговиця і Качанівка. Ці вулиці і площі мають кілька видних будинків, до яких безсистемно тісно туляться один до другого нужденні єврейські дома і халупи. У місті є три церкви, з них мурований собор, збудований у 1815 р. чужоземними купцями, стоїть на місці давньої староміської церкви, заснованої у 1611 р. У ній є служебник подарований у 1636 р. козаками із м. Медведівки,

який був відібраний ними у невірних татар. Друга церква Миколаївська, дерев'яна, колись була уніатською, збудована дідичкою Барбарою з Завішів княгинею Радзивілловою. Третя Троїцька, стоїть на другому боці річки, збудована на місці давньої, яка називалася Новоміська. Зараз Бердичів є у володінні на половину княгині Марцеліани з Радзивіллів Чарторийської, і на половину графині Марії з князів Радзивіллів Тишкевичевої (з *рукопису Едварда Руліковського*).

Бердичів є станцією на Брестсько-Київській залізниці, 436 верст від Бреста і 172 версти від Києва, 25 верст від Козятина. Вокзал в 4 верстах від міста, а точніше від поштової станції. Тут є і міжнародна телеграфна станція. Раніше Бердичів відносився до Волинської губернії, а з 1844 р. до Київської. У 1863 р. нараховував 51625 мешканців, у 1865 р. – 52726, у тому числі 24798 чоловіків і 27928 жінок.

З числа населення 1863 р. нараховувалося 47224 іудеїв, 2380 православних, 1400 католиків, 515 розкольників, 106 євангеліків. Все ж Столпянський нараховує лише 46603 іудеї з числа жителів 1865 р. Торговий оборот річний становить понад 40 мільйонів рублів сріблом. Будинків у місті у 1865 р. було 1478 (з них 200 мурованих) магазинів 709, синагог 4, шкіл єврейських 51, міського ґрунту до 11000 десятин. У Бердичеві є дві католицьких парафії: 1) св. Варвари мурований костьол, збудований у 1826 р. з пожертвувань парафіян, має 2685 прихожан; 2) найсвятішої Богородиці, костьол під назвою Непорочного зачаття збудований 1634 р., Янушем воєводою Київським (підземна частина) і 1754 р. з пожертвувань (верхня частина) давній кляштор босих кармелітів. Володіє, відомою чудесами, іконою М. Б. Парафія має 2993 душ. До неї належать каплиці в Лемешах і Голошках. Католицький Бердичівський деканат Луцько-Житомирської дієцезії обіймає у Бердичівському і

Липовецькому повітах 12 парафій, з них у Бердичеві (2), Погребище, Липовець, Махнівка, Білилівка, Білопіля, Зозов, Іллінці, Самгородок, Вахнівка і Оратів. Нараховує 26036 вірних.

Бердичівський повіт Київської губернії утворений 1846 р. з Махнівського. Має, згідно Стрельбицького, 2997 кв. верст території, згідно Семенова 3060 кв. верст. Займає західну частину губернії, на півночі межує з Житомирським, на сході зі Сквирським і Таращанським, на півдні з Липовецьким, а на заході з Вінницьким повітами. Населення нараховував у 1865 р. 188739. По віросповіданнях – 104 647 православних, 60299 іудеїв (Календар Гурланда подає їх кількість у 1869 р. на 60715, з них 28299 чоловіків та 32436 жінок), католиків 22961, розкольників 541, євангелістів 291. Земля розподіляється таким чином: із 320 тис. десятин 265 000 займають поля, 17000 – луки, 30000 – ліси, 16200 – води, 4000 – болота і т. д. Домашніх тварин у 1865 р. нараховувалося: 21865 коней, 28837 рогатої худоби, 15639 овець звичайних, 44237 овець вищого гатунку, 18186 свиней, 3442 кози. У 1847 р. повіт мав 1 місто, 9 містечок, 171 село, 11 хуторів; разом 192. У 1865 р. ділилися на 3 стани, 32 гміни, 156 «обществ».

Головне заняття населення рільництво, садівництво і бортництво. Згідно статистики 1846 р. на 100 четвертей засіву у повіті припадає 36 і три чверті жита, 11 з половиною пшениці, 26 з половиною овса, 13 і одна третя гречки, 11 ячменю, 0,30 проса, 0,50 гороху. Бердичівський повіт порівняно з іншими повітами губернії має найменше рогатої худоби. Цукрових заводів у 1866 р. було два. Поверхня ґрунту в повіті підвищена, тут сходяться височини з Поділля і Волині, найвідоміші з них біля сіл Туча, Зезелів, Немиричі і Чорногорка. Складаються вони переважно з сірого граніту і глинистого порфіру. Озер у повіті багато, але утворюються вони переважно з розливу рік. Боліт небагато. Ріки частково належать до

басейну Дніпра, частково до Бугу. До перших належать Рось, Роставиця, Сквира; до других – Гнилоп'ять, Десна і Пусетоло. Ґрунт переважно чорнозем, лише на пограниччі Поділля і Волині змішаний з піском.

(з польської переклав Іван Ярмошик)

Гнилоп'ять

**переклад здійснено за: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i
innych krajów słowjańskich – T.3. – Warszawa, 1882. – S. 84.**

Гнилоп'ять, річка у давніх документах з XVI ст. називалася П'ят (Piat). Починається в Бердичівському повіті на землях сіл Вуйни і Тучи, на так званій Махновецькій височині. Виходи граніту над р. Гнилоп'яттю починаються від села Медведівки, вони помітні в Бродецькому Хажині, Зезелові, Бердичеві, Райках і утворюють досить високі підвищення, і стикаються із паливним гранітом (пеліканітом), який є в околицях сіл Хажина, Янковець, Глуховець, Махажинців волоських. Після села Райки Гнилоп'ять заходить у Волинську губернію і пропливає через Слободище, досягає м. Троянова, звідки починаються простори вивітрених гранітів, тут є багато місцевостей багатих на каолін. За Трояновим, за 80 верст від витоків, вона добігає села Шумська, з наближенням до якого починається найяскравіший розквіт берегової натури тої річки. Береги тут тягнуться скелясті, стрімкі, урвисті. Серед цих набережних декорацій найбільш мальовничою є так звана скала Крашевського. То є потужна гранітна маса, яка піднімається над іншими виходами скал, над самим берегом Гнилоп'яті, нижче млина і неподалік села. Вона піднімається прямовисно більш як на 20 сажнів над рівнем води, височить у вигляді великого гранітного стовпа. З боку села та скала утворює понуру темну печеру. Видом того утворення милувався відомий наш письменник

Ю. І. Крашевський в період свого кількालітнього проживання в Житомирі, під час своїх частих екскурсій в околицях міста і відвідував облюбований ним витвір природи. Після того скала була названа від його прізвища.

Тут же неподалеку від описаної скали у місцевості, що називається Яр, зустрічаються виходи гранулітів¹. В назві грануліти, які є підвидом каменів, які об'єднують: фельзит, або тверді, яскраво або криваво-червоний ортоклаз земнистий, який місцями переходить в кристалічний. Він становить основну кам'яну масу, у якій білий, сірий, димовий або перехідний до чорного кольору кварц, помітний у вигляді вузьких видовжених і звивистих прожилок. Слюди немає зовсім, або її надзвичайно мало. Та остання все ж з'являється у брилах, тих гранулітів, які походять із місць, що прилягають до сірого граніту, у якому вміщені ті оголення. Після полірування, ті камені набирають надзвичайно гладеньку, блискучу поверхню і мають вигляд рідкісної краси. На його червоному, яскраво або червоно-кривавої барви тлі переливаються розмаїті звивисті сірі, синюваті, блакитні і переходячі в сірі прожилки кварцу, які творять прекрасні мозаїчні візерунки. Мала кількість слюди надає міцності і твердості виробленим із них предметам. Усі якості тих гранітів ставлять їх в ряд найліпших каменів, міцних для вироблення, красивих різних витворів. Не кажу вже про їх придатність для вироблення фундаментів, бруківки, висипання доріг битих і гостинців і т. п., грубого вживання, грануліти можуть бути використані для делікатних виробів мистецтва, як то урни, колони

---

¹ **Грануліт, Грануліт** – метаморфічна гірська порода гнейсоподібної текстури, що сформувалася в умовах високих т-р (понад 700 °C) і тиску ($6-10 \times 10^8$ Па). Мінеральний склад: кварц, плагіоклаз, лужний польовий шпат, а також вкраплення біотиту, гранату, кордієриту, силіманіту, гіперстену тощо. Структура гранулітова, гранобластова, текстура гнейсова. Використовується як будівельний камінь.

для кімнат, прес-пап'є, плити для столів і столиків, на архітектурні прикраси (колони, пілястри, коминки і т. п.).

За селом Шумськ і його околицями закінчується той буйний розквіт природи. Звідти зникають граніти і береги Гнилоп'яті знову переходять у лагідні узгір'я покриті лісами, поступово понижуючись, зменшуються в розмірах. Із наближенням до Тетерева вона змінюється на широку рівнину. На 85 версті від своїх витоків, Гнилоп'ять з'єднується з Тетеревом, звідти обидві ті річки течуть одним руслом через частину Волинської і Київської губерній і вливаються до Дніпра (див. «О породах кристалических» проф. К. Теофилактова. – К., 1851. – «*Obserwacye geognostyczne w guberniach zachotnich i polugniowych pan'stwa rossyiskiego*» Ignacego Jakowickiego. – Wilno 1831; а також «*Wyjatek z gawed geologicznych o gubernii wolynskiej*» Gotfrida Ossowskiego в «*Tugodniku illustrowanym*. – 1870 – № 126 і його ж Геолого-геогностический очерк Волынской губернии. – Житомир, 1867.

Землі розташовані над Гнилоп'ятю були заселені із прадавніх віків. Доказом цього можуть бути городища над берегами тої ж річки, які існують ще й до сьогодні у селах Бродецькому, Зезелові, Бистрику, Райках і Слободищі.

Е.[двард] Р.[уліковський].

(з польської переклав Іван Яρμοшик)

І. Ярмошик зі студентами на скалі Ю. Крашевського над р. Гнилопять